

PALEO- AKTUEEL

ARCHEOLOGIE IN 1997

9

RUG

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1998, Groninger Instituut voor Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RuG

Omslag: golvend dekzand in de Wildervanksterdallen (pp. 23-26)

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen

mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90-367-0945-8

PALEO-AKTUEEL

9

redactie

Mette Bierma
Jurjen M. Bos
Otto H. Harsema

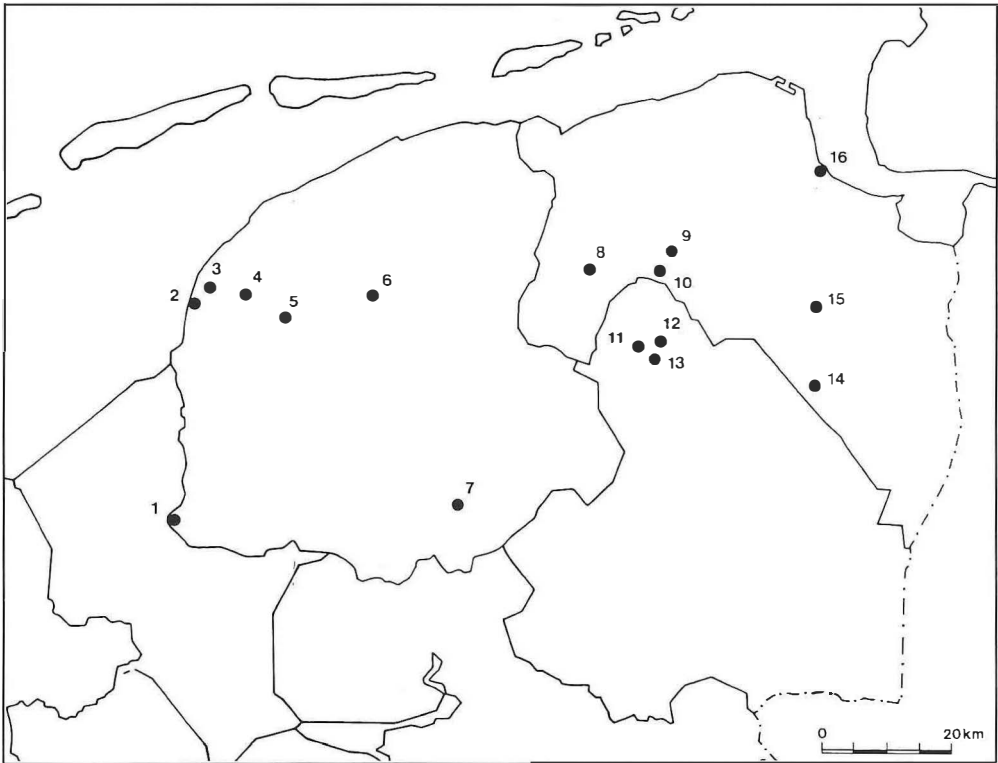
Vakgroep Archeologie

Groningen, 1998

In deze aflevering: Egypte, Griekenland, Italië, Nederland.

In deze aflevering uit Noord-Nederland: 1. Stavoren; 2. Harlingen; 3. Wijnaldum; 4. Franeker; 5. Winsum; 6. Zuidertrimdeel; 7. Oldeholtwolde; 8. Oldekerk; 9. Selwerd; 10. Liewerderwolde; 11. Lieveren; 12. Winde; 13. Hooge Veld; 14. Wildevanksterdallen; 15. Zuidbroek; 16. Delfzijl.

INHOUD

L. JOHANSEN & D. STAPERT	
Een gezin met drie vuursteenbewerkers: de <i>refitting</i> -analyse van Oldeholtwolde (Fr.)	9
O. DE GRAAF, L. JOHANSEN & D. STAPERT	
Drie jongpaleolithische vindplaatsen in noordelijk Drenthe	14
M.J.L.Th. NIEKUS, D. STAPERT & L. JOHANSEN	
Een <i>Federmesser</i> -vindplaats bij Doetinchem (Gld.), met vijf <i>retouches</i> rond een haard	18
M.J.L.Th. NIEKUS & H.A. GROENENDIJK	
Mesolithisch onderzoek in de Wildervanksterdallen (Gr.)	23
J.T. ZEILER	
Kleine knagers in het neolithicum. Resten van woelmuizen als informatiebron bij landschapsreconstructies	27
M. KLEIBRINK & M. SANGINETO	
De franjestijl & Co. Over mat-beschilderd aardewerk uit de altaaras op de 'Timpone della Motta', Francavilla Marittima	30
M.J. HAAGSMA	
Baubo in de put. Resultaten van de opgravingen in Huis 9 in Halos, 1997	36
H.R. REINDERS & A.H. KLOOSTERMAN	
Hellenistische muntvondsten uit Nieuw Halos	40
P.A.J. ATTEMA	
Romeinse kolonisatie ten zuiden van Rome (4), veldverkenningen in het hoogland van de Romeinse kolonie <i>Setia</i> (Centraal-Italië)	46
R. CAPPERS	
Perziken en pepers in de woestijn: voedsel en handel in Romeins Berenike	51
T. LOOIJENGA	
De naam van de Bataafse god Hercules Magusanus	56
A.M. BAKKER	
Een smid in het kamp: Romeinse ijzeren wapens van het Kops Plateau te Nijmegen (Gld.)	60
J.M. BOS, M.J.L.Th. NIEKUS, J. SCHEFFER & T.B. VOLKERS	
Opgraving Winsum-Bruggeburen: Romeinen in Friesland!	65
J. BAZELMANS	
De Friezenaam en het laatromeinse bewoningshiaat in het noordelijk kustgebied	70

M. HUISMAN	
Over oude en nieuwe Friezen, vanuit het perspectief van de metaalvondsten op de terp Tjitsma, Wijnaldum (Fr.)	74
W. PRUMMEL	
Dieren als grafgiften op vroegmiddeleeuwse brandstapels in de terpen	77
H. HALICI	
Gebruiksvoorwerpen van been en gewei uit de terp Tjitsma, Wijnaldum (Fr.)	81
H.A. GROENENDIJK & G.J. DE LANGEN	
Gods hof als bewaarplaats. Vooronderzoek naar de middeleeuwse kerk van Oldekerk, gem. Grootegast (Gr.)	84
H.A. GROENENDIJK & J. MOLEMA	
Een middeleeuws steenhuis op het bedrijventerrein 'De Gouden Driehoek' te Zuidbroek (Gr.)	88
M.J.L.Th. NIEKUS, C. TULP, J.M. BOS & J.H. ZWIER	
Een terpje in Harlingen, gemeente Harlingen (Fr.)	94
F.E. VREDE	
Archeobotanisch onderzoek in Lieuwerderwolde (Gr.)	96
A. JAGER	
Een aanzet tot een archeologische inventarisatie van het Zuidertrimdeel (Fr.)	100
A. UFKES	
Evaluatie van een monument, kloosterterrein Selwerd (Gr.)	103
J.L. VAN BEEK & A. UFKES	
Fysisch-antropologische studie van 'Charlie', het skelet van Selwerd (Gr.)	107
A. JAGER	
Van schuur tot stadshuis: onderzoek aan pand Zilverstraat 10 te Franeker (Fr.)	111
A. UFKES	
Een nieuw licht op de reconstructie van het blokhuis van Stavoren, gemeente Nijefurd (Fr.)	114
P.B. KOOI	
Stichtelijke beelden	118
S. BOTTEMA	
Over het gedrag van lokganzen	122

MESOLITHISCH ONDERZOEK IN DE WILDERVANKSTERDALLEN (GR.)

M.J.L.Th. Niekus en H.A. Groenendijk¹

Inleiding

Sinds 1982 is het Herinrichtingsgebied Oost-Groningen en de Gronings-Drentse Veenkoloniën onderwerp van een systematische archeologische inventarisatie waarvoor de tweede auteur verantwoordelijk is. Het mesolithicum is met enkele honderden vindplaatsen zeer goed vertegenwoordigd en het is dan ook niet verwonderlijk dat onderzoek naar het mesolithicum een van de speerpunten binnen het project is. Met name in de Oude Veenkoloniën (de Hunzevlakte) liggen vele tientallen 'zuivere' vindplaatsen d.w.z. dat deze locaties niet of nauwelijks gemengde inventarissen met laatpaleolithische en neolithische of latere bewoning bevatten. Vergeleken met bijvoorbeeld Drenthe is dit een vrij ideale situatie, vooral voor onderzoek naar nederzettingsspatronen en landgebruik van de mesolithische jagers- en voedselverzamelaars. Binnen Nederland vormt dit gebied één van de belangrijkste in zijn soort. Vorig jaar werd bekend dat in het kader van de kavelaanvaarding Oude Veenkoloniën, Blok II, de vindplaatsen S-1 en NP-3 gelegen in de Wildervanksterdallen ten oosten van Stadskanaal (kaartblad 12 H) aan respectievelijk mengwoelen en ontzanding ten prooi zouden vallen. Beide vindplaatsen liggen op een 2 km lange paraboolvormige dekzandrug met een maximale hoogte van 5,5 meter +NAP (fig. 1). De onderlinge afstand tussen de vindplaatsen bedraagt ca. 750 meter maar veldverkenningen hadden al aangetoond dat mesolithische bewoningssporen in de vorm van bewerkte vuursteen over vrijwel de gehele lengte van de rug voorkomen. De vindplaats NP-3 onderging tussen 1984 en 1993 al menig onderzoek door de vorig jaar overleden John Smit en de tweede auteur (zie *Paleo-aktueel* 1 en 4; voor een overzicht van de campagnes zie: Smit, 1995). Dankzij de inzet van leden van de Werkgroep Prehistorie van het Veenkoloniaal Museum te Veendam en de welwillende medewerking van de familie Kuiper,

de landeigenaar, kon al een groot deel van het terrein in de afgelopen jaren onderzocht worden. De hoeveelheid vuursteen loopt in de tienduizenden, haardkuilen (beter nog: kuilhaarden) zijn met honderden stuks vertegenwoordigd. Gezien de grootte van het terrein, de hoeveelheid vondstmateriaal en de complexiteit van de nederzetting (naast kuilhaarden ook andere grondsporen) lijkt een interpretatie als residentiële nederzetting zeer voor de hand te liggen (Smit, 1995). De uitgevoerde dateringen (tussen 8500 en 7800 BP; Groenendijk, 1997) wijzen op bewoning in het vroeg- en midden-mesolithicum. Smit opperde dat we misschien wel te maken hebben met een 'dorpje' dat zich in de loop der tijd verplaatste over de zandrug. Door de twee recente opgravingen hopen we hier meer duidelijkheid over te krijgen. Onze aandacht richtte zich vooral op de verspreiding van kuilhaarden en andere grondsporen. Door bemonstering van de inhoud werd gehoopt informatie te verkrijgen over hun datering en de aanwezigheid van organische resten anders dan houtskool. Recent onderzoek van dr. D. Perry, Universiteit van Connecticut, belicht namelijk een geheel nieuw aspect van de botanische component, te weten verkoalde stengeldelen en wortelfragmenten van planten (fytolieten), takjes en knoppen. Veel gedetailleerder dan tot nog toe worden technische mogelijkheden benut die inzicht kunnen verschaffen in hoe de mesolithische mens de flora exploiteerde. De opgravingen (GIA-opgravingsnummers 39 en 40) werden uitgevoerd door het Centrum voor Archeologische Research & Consultancy (ARC) van de RU Groningen² en gefinancierd door de Dienst Landelijk Gebied (voorheen de Landinrichtingsdienst).³

Vervolgonderzoek op NP-3

Het laatste nog niet onderzochte deel van NP-3 besloeg een oppervlak van 6.500 m². Zo is nu een aaneengesloten nederzettingsterrein van in

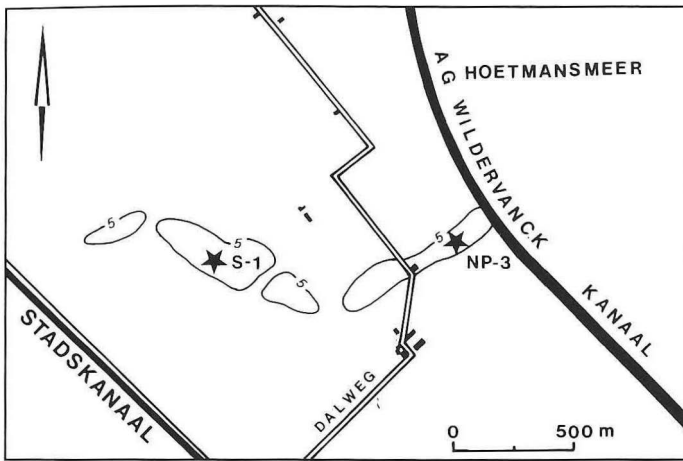

Fig. 1. Ligging van de dekzandrug met de vindplaatsen S-1 en NP-3 (tek. G. Delger).

totaal meer dan 40.000 vierkante meter onderzocht, het grootste in zijn soort in Noord-Nederland, mogelijk zelfs in heel Nederland. Het resterende terrein werd in één keer opengelegd waardoor een goed overzicht ontstond van de verspreiding van kuilhaarden en de conditie van het bodemprofiel. Op de hogere delen van de zandrug lagen maar liefst ruim 125 kuilhaarden waarvan vele redelijk goed geconserveerd waren. Ze lagen dikwijls in clusters, een situatie die ook in eerdere campagnes was opgemerkt. Het totaal aan haardplaatsen van NP-3 overstijgt met dit onderzoek de 500! Op de flanken was de A2-horizont nog intact, hier en daar in lagere positie nog afgedekt met een dun laagje hoogveen. Om activiteitencentra op te sporen werd over beide flanken een grid van vierkante meters uitgezet. Aldus zijn twee concentraties bewerkte vuursteen gelokaliseerd, een op de zuidflank en een op de noordflank, die vervolgens vrijwel volledig werden onderzocht. Het vuursteen werd per vierkante meter verzameld zonder te zeven. Kuilhaarden noch oppervlaktehaarden werden in deze concentraties gevonden, wel kleine houtskoolpartikels die waarschijnlijk van hoger op de rug afkomstig zijn. De grootste concentratie, op de noordflank, verdient het om meer uitgebreid bestudeerd te worden. Naast enkele krabbers en spitsen kwamen relatief veel microstekers tevoorschijn. Op de top van de rug kwam een vlek met rode oker bloot, helaas in zeer slechte staat. De kleine fragmentjes oker zijn inclusief omringend zand gelicht en op het

conservatielaboratorium door C. Koopstra uitgeprepareerd. Onderzoek hieraan is nog gaande.

S-1: voorlopige resultaten

Het Unikenkerkhof te Stadskanaal, een familiekerkhof uit de 19e eeuw, ligt op het zuidelijke puntje van de markante dekzandrug. Een hoog perceel nabij dit kerkhof zou worden gemengwoeld om de vochthuishouding te verbeteren. Dat was reden genoeg om de Aanvullende Archeologische Inventarisatie, in 1996 verricht door de Werkgroep Prehistorie van het Veenkoloniaal Museum, te laten volgen door een Aanvullend Archeologisch Onderzoek, uitgevoerd door het ARC. Van de locatie S-1 waren slechts oppervlaktevondsten bekend. Ook wisten we dat de kruin al behoorlijk geleden had onder het landbouwkundig gebruik. Nu ging het er vooral om de verspreiding van kuilhaarden en andere grondsporen vast te leggen. De omvang van het te onderzoeken terrein en de beschikbare tijd legden de nodige beperkingen op. Haaks op de lengterichting van de zandrug werden eerst van flank tot flank verschillende proefsleuven aangelegd zodat een goed beeld ontstond van de geomorfologie. Het bleek niet om één zandrug te gaan maar om drie parallelle ruggen van variërende breedte (fig. 2). De flanken en de depressies tussen de zandruggen waren nog geheel intact: een compleet podsolprofiel afgedekt met een laagje veen. De top van de rug was zoals

vrijwel altijd het geval is aangetast tot in de B-/C-horizont. Daarin was slechts de basis van kuilhaarden bewaard gebleven, het oorspronkelijke mesolithische 'niveau' waarin zich de artefacten bevinden (de A2- en de B2-horizont) was al in de bouwvoor opgenomen. In totaal werden ruim 80 kuilhaarden en enkele andere mesolithische kuilen (soms met vuursteenbewerkingsafval) geregistreerd op een oppervlak van bijna 10.000 m². Deze bevinden zich vooral op de hogere delen van de rug en hoog op de flank, een situatie zoals we die ook kennen van andere mesolithische nederzettingen. Een van de kuilhaarden bevatte een door vuur gefragmenteerde kooksteen, andere bevatten vuursteen. De meeste sleuven werden verdiept tot in de B2-/B3-horizont, het niveau waarop de kuilhaarden voor het eerst zichtbaar zijn want het bovenste deel onttrekt zich vaak aan de waarneming door het proces van podsolering. In één sleuf werd de A2-horizont (de laag met vuursteenartefacten) aangehouden. Om een idee te krijgen van de maximale uitbreiding van de nederzetting is deze sleuf in eenheden van een vierkante meter onderzocht. Om alle vuursteen te verzamelen werden deze handmatig uitgeschaafd tot in de C-horizont. Zo konden twee kleine activiteitsgebieden worden geregistreerd. Een vakje bevat

te zowel een klopsteen als een pijlpunt, een krabber en verschillende afvalstukken van een vuursteenknol. In totaal werden ruim 500 stuks vuursteen geborgen. De grootste verrassing kwam tevoorschijn tijdens het aanleggen van een tweede vlak in een van de werkputten. Enkele lichtgrijze vlekken hadden de aandacht getrokken en nu bleek dat het om de laag van Usselo ging, een bodem uit het Allerød Interstadaal. Die was op NP-3 ook al eens te zien geweest en daar ¹⁴C-gedateerd op 10.970±60 BP (GrN-18820) (Groenendijk, 1997). In profiel was deze te herkennen als een dun bandje met houtskool, gepaard aan een blekingszone op enige diepte onder het mesolithische loopvlak. Na het uitdrogen van de profielwand was op een dieper niveau nog een horizont zichtbaar, echter zonder houtskool. Of het hier een bodem uit het Bölling Interstadaal betreft is niet onderzocht.

Tijdens het schaven van de Usselo-horizont kwam hieruit bewerkte vuursteen tevoorschijn waaronder een krabbertje, een geretoucheerde kling en afvalstukken. Ook werd een minuscuul stukje verbrand bot geborgen. Een determinatie of een ¹⁴C-datering is nog niet uitgevoerd. Waarschijnlijk zitten we met deze laatste vondsten aan de rand van een laatpaleolithische nederzetting (*Federmessergroepen*).

Fig. 2. Golvend dekzand onder de bouwvoor op het complex S-1 (foto H.A. Groenendijk, ROB).

Het is voor het eerst dat in de Groninger Veenkoloniën laat-paleolithicum en mesolithicum stratigrafisch gescheiden aan het licht treden. Dat vonden we zo bijzonder dat in overleg met de landeigenaar en de DLG besloten is om na onderzoek van de proefsleuven het mengwoelen achterwege te laten. Smalle stroken 'gaaf profiel' kunnen zo voor het nageslacht bewaard blijven.

De voorlopige resultaten van deze onderzoeken zullen gepubliceerd worden in de vorm van een rapport van het ARC (Niekus & Schoneveld, in voorbereiding). Een definitieve publicatie van NP-3 zal nog enkele jaren op zich laten wachten. De inhoud van de haarden wacht eerst een analyse en indien nodig een datering. Maar vooral de bestudering van de massa vuursteen en steen vergt veel tijd.

Summary

From September until November 1997, two Mesolithic sites were excavated in the Veenkoloniën region in the province of Groningen. Both sites are situated on a sand ridge, approximately 2 km long, and were 750 m apart. The site NP-3 was already well known since excavations started there in 1984. In total an area of 6.500 m² was investigated and more than 125 hearth pits were found, bringing the total number of hearth pits to more than 500! Several other pits were found to contain flint waste and occasionally some tools. The flank of the sand ridge produced two fairly large concentrations of flint artifacts, both waste and tools. Also some lumps of red ochre were found. Most probably the site represents one or more settlements. This is by far the largest Mesolithic settlement complex (in total c. 40.000 m²) in the northern Netherlands, perhaps even in the entire Netherlands. The site S-1 contained about 80 hearth pits in addition to a few other pits, scattered over an area of 10.000 m². It yielded a relatively small amount of worked flint. Beneath the Mesolithic level the remnant of an Usselo soil (Allerød interstadial) was found, containing a few worked flints (including a small thumbnail scraper and a retouched blade). These most probably belong to the Late Palaeolithic Federmesser culture. Both sites belong to a complex of Mesolithic remains

situated on this sand ridge. In the near future the finds will be studied in more detail.

Noten

1. Provinciaal archeoloog, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort.
2. De dagelijkse leiding berustte bij de eerste auteur, de technische leiding was in handen van Drs. Y. Dijkstra en Drs. C. Koopstra.
3. Onze dank gaat uit naar de landeigenaren de heren R. Wollerich (S-1) en G. Kuiper (NP-3), eveneens naar de heren H. Roskam (DLG) en B. Assen (Heidemij).

Literatuur

- Groenendijk, H.A. (met bijdragen van E. Jansma, E. Mook-Kamps & J.L. Smit), 1997. *Op zoek naar de horizon. Het landschap van Oost-Groningen en zijn bewoners tussen 8000 v. Chr. en 1000 n. Chr.* Groningen.
- Niekus, M.J.L.Th. & J. Schoneveld, in voorbereiding. *De mesolithische vindplaats S-1 in de Wildervanksterdallen, Gem. Stadskanaal, Groningen* (= ARC-Publicaties 6). Groningen.
- Niekus, M.J.L.Th. & J. Schoneveld, in voorbereiding. *De mesolithische vindplaats NP-3 in de Wildervanksterdallen, Gem. Stadskanaal, Groningen* (= ARC-Publicaties 7). Groningen.
- Smit, J.L., 1995. NP-3. De grootste boreal-mesolithische nederzetting van Nederland. In: T.S. Constandse-Westermann, M.J.L.Th. Niekus & J.L. Smit (red.), *Bundel Mesolithicum-dag Veendam 1992*. Veendam, pp. 7-18.